

Андрэй Самусік

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі

a.f.samusik@gmail.com

**Кальвінскія школы на тэрыторыі Беларусі
ў канцы XVII – трэцяй чвэрці XVIII ст.**

Пасля амаль татальнага спусташэння тэрыторыі ВКЛ у час ваенных канфліктаў 1648–1651 і 1654–1667 гг. адукацыйная справа ў Беларусі трапіла ў глыбокі ды зацяжны крызіс. Ім скарысталіся езуіты, якія істотна ўмацавалі тут уласныя пазіцыі, выцясняючы сваіх канкурэнтаў з іншых канфесій. Адзінымі, хто здолеў аказаць ім даволі эфектыўнае супраціўленне, сталі кальвіністы. Дзякуючы фінансавай падтрымцы кн. Багуслава Радзівіла і яго дачкі кн. Караліны Людвікі напрыканцы XVII ст. яны ўтрымлівалі ў рэгіёне цэлы шэраг уласных асветніцкіх асяродкаў – гімназію ў Слуцку (Новагародскі павет), школы ў Койданаве (Мінскі павет), Жупранах (Ашмянскі павет) і Беліцы (Лідскі павет). Пры гэтым кальвінскія абшчыны, размешчаныя ў заходняй і паўднёва-заходняй частцы Беларусі (Брэст, Гродна, Пінск, Слонім і інш.), уваходзілі ў падначалены Сіноду Ядноты Літоўскай Падляшскі дыстрыкт і іх адукацыйныя патрэбы забяспечвалі вучылішчы ў Заблудаве (Падляшша) ды Венграве (Мазовія), якімі таксама апекаваліся кн. Радзівілы біржанска-дубінкоўскай галіны гэтага роду¹.

На жаль, поспехі кальвіністаў у адбудове ўласнай сістэмы адукацыі былі амаль цалкам перакрэслены Паўночнай вайной, якая размежавала грамадства ВКЛ на прыхільнікаў Швецыі ці Расіі. Шмат хто з пратэстантаў падтрымаў шведскага караля Карла XII і ўступіў у шэрагі атрадаў кн. Бенедыкта Паўла Сапегі. У адказ утвораная ў 1704 г. Варшаўская канфедэрацыя прадставіла ім правы будаваць новыя храмы і засноўваць школы². Аднак пасля перамогі прыхільнікаў караля Аўгуста II гэтае рашэнне страціла сваю правамоцнасць, а само паражэнне шведаў істотна аслабіла кальвінскую абшчыну ў ВКЛ. Тым больш, што рабавалі належныя ёй маёнткі вайскоўцы абедзвюх кааліцый, якіх не цікавіла канфесійная прыналежнасць маёмасці, якая трапіла ім пад руку. Пры

¹ Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (LNMMB), F. 93–5, k. 6–8, 16–17v, 25–27, 32–33v, 40v–41v, 43v–46v.

² J. F e l d m a n, *Sprawa dysydencka za Augusta II*, “Reformacja w Polsce” 1924, r. III, nr 9–10, s. 90.

гэтым, нягледзячы на істотныя пашкоджанні збораў і іншых пабудов (у тым ліку школ), мясцовыя свецкія ды духоўныя (каталіцкія) улады не дазвалялі пратэстантам правесці іх капітальныя рамонты, спасылаючыся на адпаведную соймавую канстытуцыю 1632 г. Падобнае адбылося, напрыклад, у 1709 г. у Слуцку, дзе супраць аднаўленчых прац выступілі віленскі біскуп Канстанцін Казімір Бжастоўскі і дэпутаты Трыбунала ВКЛ. Прычым апошнія да таго ж пагражалі штрафам у тысячу коп грошаў літоўскіх пры ўмове ігнаравання іх пастановаў на гэты конт (разгляд справы зацягнуўся на дзесяцігоддзе)¹. У выніку частка кальвінскіх збораў была зачыненая, належныя ім вёскі ды фальваркі разрабаваныя, а самі прапаведнікі і настаўнікі, нягледзячы на заклікі Сінода, без дазволу пакідалі месцы працы і часам нават з'язджалі за мяжу². Забарона ж рамонтаў прывяла ў асобных выпадках да закрыцця школ, як гэта адбылося, напрыклад, у Беліцы ды Венграве ці часовага спынення іх дзейнасці: у Жупранах яна не працавала ў 1705–1720 гг. (толькі ў 1718 г. пасады лектара збору і дацэнта школы часова сумяшчаў Стэфан Дыякевіч)³.

Скарысталіся ж падобным развіццём падзей каталіцкія манаскія ордэны, убачыўшы магчымасць умацавацца нават у асноўных Кальвінскіх асяродках Беларусі. Так, у пачатку XVIII ст. у Койданаве са згоды прынца Нойбургскага Карла Філіпа з'явіўся кляштар кармелітаў⁴. У сваю чаргу ў Слуцку актыўную дзейнасць разгарнулі езуіты, што здолелі ў 1697 г. адкрыць тут уласнае пачатковае вучылішча. У яго далейшым развіцці вядучую ролю адыграў стараста рэчыцкі Геранім Клакоцкі (пляменнік радзівілаўскага адміністратара Казіміра Крыштофа Клакоцкага), які ў 1705–1707 гг. зрабіў на карысць ордэну буйное ахвяраванне – будынак паблізу збору, маёнтак каля горада і вялізную бібліятэку свайго дзядзькі. Усё гэта дазволіла езуітам у 1715 г. узняць Слуцкую школу да ўзроўню калегіума. Прычым сам Геранім Клакоцкі, далучыўшыся да іх супольнасці, заняў пасаду рэктара (займаў яе да 1721 г.)⁵. У выніку верацярпімасці ў Слуцку прыйшоў канец. У 1724 г., напрыклад, тутэйшыя пратэстанты скардзіліся каралю Аўгусту II, што езуіцкія выхаванцы нечакана напалі на дом каменданта горада, выцягнулі з яго двух вучняў кальвінскай гімназіі, прывялі іх ва ўласны калегіум, дзе “бязлітасна збілі”⁶.

¹ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAB), F. 40–606, k. 173–175; P. B i r e c k i, *Kalwińskie budowle kościelne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie nowożytnym*, “Acta Universitatis Nicolai Copernici – Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2015, z. 46, s. 148.

² LNMMB, F. 93–94, k. 1.

³ LMAB, F. 40–103, k. 122; LNMMB, F. 93–136, k. 34–35; F. 93–1921, k. 1.

⁴ J. Ł u k a s z e w i c z, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, Poznań 1842, s. 310–312.

⁵ S. Z a ł e s k i, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 4, Lwow–Krakow 1905, s. 1613–1614.

⁶ LMAB, F. 40–606, k. 181.

Чарговы ж заняпад кальвінскіх школ прывёў ад аднаўлення ў гады Паўночнай вайны практыкі паступлення пратэстанцкай моладзі ў каталіцкія навучальныя ўстановы. Сінод імкнуўся спыніць падобнае, бо пасля вучобы ў тых жа езуітаў, шмат хто пакідаў кальвінізм. На сваіх пасяджэннях у 1702 г. у Беліцы і ў 1722 г. у Жупранах ім было катэгарычна забаронена аддаваць дзяцей у школы “процілеглага набажэнства”¹. Аднак гэтыя захады Сінода рабіла малаэфектыўным далейшае пагаршэнне сітуацыі з падкантрольнымі яму школамі, колькасць якіх працягвала змяншацца. Так, у красавіку 1720 г. на сесіі Віленскага дыстрыкту было вырашана аднавіць школу ў Жупранах і з гэтай нагоды прасіць улады даслаць сюды асобнага дацэнта, якому тутэйшая абшчына гарантавала 200 зл. штогод зарплаты. Сінод даў згоду і ў наступным годзе на чарговай правінцыйнай сесіі яе ўдзельнікі канстатавалі, што ад школы “вялікая карысць і дзецям і ўсяму грамадству”. У 1724 г. нехта Мураўская ахвяравала для яе ўласны дом, размешчаны паблізу збору, але ў 1732 г. яго адсудзілі яе сваякі. Школа была вымушана пераехаць у непрыстасаванае памяшканне і ў пачатку 1740-х гг. увогуле спыніла сваё існаванне. Дазволеныя ж дзяржавай нязначныя штогадовыя рамонтныя працы (як правіла, коштам каля 100 зл.), расцягнулі перабудову адведзенага ёй будынка да пачатку 1770-х гг.².

Больш пашанцавала школе ў Койданаве, дзе пэўных аднаўленчых прац, ажыццёўленых у 1723, 1747 і 1757 гг., хапіла, каб працягнуць сваю працу. Прычым першыя два разы грошы даваў Сінод, а апошні – Тэадор з роду Стрыенскіх (жонка старасты віштынецкага Стэфана Грабоўскага)³. Якраз гісторыя дадзенай навучальнай установы ў 1730-я – 1760-я гг. сведчыць аб вострым недахопе адукацыйных пляцовак для ахвотных вучыцца дзяцей айчынных пратэстантаў. Мясцовыя рэктары рэгулярна пісалі ў Сінод аб перапоўненасці школы. У 1741 г. С. Капыцкі адзначаў неабходнасць дапамогі школе ад Сінода, бо колькасць “талентаў, якія праслаўляюць яе, усё ўзрастае”⁴. Праз год на сесіі Беларускага дыстрыкту адзначалася, што з-за наяўнасці ў Койданаве значнай колькасці выхаванцаў пажадана было б прасіць Сінод аб накіраванні сюды “другога калегі”⁵. Гэта хадайніцтва падтрымаў у 1743 г. кіраўнік дыстрыкту Багуслаў Капіевіч, які прапанаваў адкрыць у Койданава гімназію, аналагічную Слуцкай, але праз тры гады ён памёр і азначаныя планы засталіся толькі на паперы⁶. У Сінода ж сродкаў для ўзбуйнення Койданаўскай школы не знайшлося і мясцовыя настаўнікі працягвалі

¹ *Ibidem*, F. 40–103, k. 14 ; F. 40–715, k. 60v.

² *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 11, 176; F. 40–826, k. 1–11.

³ *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 163; F. 40–103, k. 160, 165; F. 40–456, k. 33.

⁴ *Ibidem*, F. 40–456, k. 20.

⁵ *Ibidem*, F. 40–456, k. 22v.

⁶ W. K r i e g s e i s e n, *Podróże i projekty pastora Bogusława Jelitko Kopijewicza* [w:] *Lu-dzie-Kontakty-Kultura XVI–XVII w. Prace ofiarowane prof. M. Boguckiej*, oprac. J. Ka-wecki [i in.], Warszawa 1997, s. 249–251.

скардзіліся на празмерную лічбу вучняў (Тамаш Мацкевіч у 1755 г.; Стэфан Гізберт у 1766 г.)¹.

Затое ў актах Сінода зафіксаваны спробы арганізаваць на тэрыторыі Беларусі новыя асветныя асяродкі. Ім, напрыклад, павінны быў стаць Копысь у Аршанскім павеце: у 1723 г. “інфарматарам тамтэйшых дзетак” быў пасланы Жарнавец, а ў 1765 г. – “ад’юнктам і дацэнтам” прызначаны М. Шылінг, які вяртаўся з вучобы ў Марбургу². У сваю чаргу ў 1742 г. лектарам і дацэнтам у Копылі Новагародскага павету стаў С. Бітнэр³. Адзінкавец падобных згадак можа тлумачыцца працай гэтых асоб прыватнымі настаўнікамі ў сем’ях мясцовых кальвіністаў. Падобныя прызначэнні, звычайна, у актах Сінода запісваліся асобна. Так, у 1742 г. да Пакашаў адпраўляліся А. Прадоўскі і Б. Чыж, а Г. Малеркон вучыў дзяцей Пежарскага⁴.

Што ж датычыцца Слуцкай гімназіі, то яна, безумоўна, увесь гэты перыяд заставалася вядучай кальвінскай навучальнай установай на тэрыторыі Беларусі. Тэрмін знаходжання ў гімназіі выхаванцаў, звычайна, вагаўся ад 6 да 10 гадоў, за якія яны праходзілі асновы Кальвінскага веравызнання, польскую, лацінскую, грэчаскую і нямецкую мовы, этыку, рыторыку, гісторыю, правазнаўства і матэматыку. Таксама для тых, хто збіраўся ў далейшым абраць духоўную кар’еру, з 2-га класа асобна вяліся заняткі па грэчаскай і габрэйскай мовах. Спачатку выкладанне ішло на польскай мове, але ў старэйшых класах перавага ўжо аддавалася латыні⁵.

Агульная лічба выхаванцаў у Слуцку пры гэтым вагалася ад некалькіх дзясяткаў да амаль сотні. Так, у 1702 г. іх было 43, у 1710 г. – 29, у 1725 г. – 92, у 1736 – 52, у 1741 г. – 17, у 1742 – 30, у 1745 г. – 30, у 1748 г. – 42, у 1749 г. – 31, у 1750 г. – 28, у 1752 г. – 19, у 1754 г. – 29, у 1755 г. – 27, у 1761 г. – 26, у 1762 г. – 38 (адзін з іх 1 кастрычніка “збег у Масковію”), у 1763 г. – 36, у 1765 г. – 36, у 1766 г. – 42, у 1768 г. – 38, 1769 г. – 42, у 1770 г. – 48⁶.

Адметна і тое, што ў Слуцкай гімназіі на рэгулярнай аснове вучыліся цэлыя пакаленні асобных кальвінскіх сем’яў – Бохвіцы (1706, 1736, 1752), Воўкі (1706, 1708, 1725, 1736, 1745, 1748, 1756, 1770), Рачыньскія (1728, 1736, 1741, 1755, 1765, 1769, 1771), Цадроўскія (1736, 1748, 1751, 1764) і інш. Некаторыя з іх у далейшым выкладалі ва ўласнай “альма матэр”: у 1707 г. рэктарам тут быў Ян Бохвіц; у 1731 г. канрэктарам – Гаўрыіл Рачыньскі; у 1733 г. канрэктарам – Уладыслаў Бохвіц; у 1734 г.

¹ LMAВ, F. 40–456, k. 60, 96.

² *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 354; F. 40–103, k. 165.

³ *Ibidem*, F. 40–103, k. 321v.

⁴ *Ibidem*, F. 40–103, k. 321v.

⁵ И.А. Г л е б о в , *Историческая записка о Слуцкой гимназии с 1617–1630–1901*, Вильна 1903, с. 11–12, 16.

⁶ LMAВ, F. 40–148, k. 39–40, 45–47, 52v–54, 61–63, 78–81v, 110–112, 112v–113v, 114v–116, 123–129v, 141–144v.

“трэцім дацэнтам”, у 1735 г. канрэктарам, а ў 1736–1741 гг. рэктарам – Якаў Рачыньскі; у 1741 г. канрэктарам – Станіслаў Рачыньскі; у 1763 г. канрэктарам – Стэфан Рачыньскі; у 1772–1773 гг. – Іосіф Рачыньскі¹.

Аднак апрача Слуцка, дзе працавала ажно 3 настаўнікі, іншыя тагачасныя кальвінскія школы толькі ў лепшым выпадку мелі аднаго ўласнага настаўніка (“дацэнта”) з ліку асоб, што прайшлі стажыроўку за мяжой. Звычайнай справай стала сумяшчэнне пасада прапаведніка і настаўніка. У 1741 г. Сінод выказаў падзяку лектару Жупранскага збору Станіславу Рачыньскаму, які добраахвотна пагадзіўся наглядаць за школай і рабіў гэта “старанна”². Але дадзены выпадак хутчэй быў выключэннем – пастары браліся за выкладанне пераважна пасля адпаведнага загаду ўладаў і за дадатковыя грошы. У 1758–1759 гг., напрыклад, Андрэй Бажымоўскі атрымліваў за пасаду лектара ў Заблудаве 400 зл., а за працу ў школе яму плацілі яшчэ 100 зл.³ Магло, праўда, быць і наадварот – у 1768 г. дацэнт Фларыян Героўскі ў Койданава атрымліваў 400 зл., а пры ўмове свайго ўдзелу “у працах касцельных” Сінод даваў яму яшчэ 50 зл.⁴ Але часам абодва гэтыя месцы заставаліся вакантнымі – у такім выпадку казанне пропаведзяў і правядзенне заняткаў ускладвалася на каго-небудзь з кіраўніцтва дыстрыкту. Яны ж, зразумела, выконвалі гэтыя абавязкі нерэгулярна. Школа працавала эпізадычна – толькі ў час знаходжання дадзенай асобы ў мястэчку. У Койданава падобнае адбылося ажно двойчы: па-першае, у 1727 г. “інфарматарам” у школе працаваў беларускі кансеньёр; па-другое, у 1763 г. заняткі тут вёў спачатку кансеньёр беларускі Станіслаў Рачыньскі, а пасля яго раптоўнай смерці – мінскі прапаведнік Андрэй Жарнавец⁵. Пры надзвычайных абставінах запаўняў Сінод часова настаўніцкія вакансіі і старшакласнікамі з гімназій. Ва ўсё тым жа Койданава аlyмн са Слуцка працаваў у 1750 г.⁶ Напрыканцы ж лета 1765 г. стала вядома, што з універсітэта ў Марбургу сюды спазняецца Багуслаў Цэханскі (павінны быў завяршыць ужо аплачаны курс лекцый) – сеньёру навагрудскаму загадвалася прызначыць настаўнікам якога-небудзь “студэнта са Слуцкай школы ў Койданаўскую школу”. Аб якасці працы апошняга нічога не вядома, але летняга пераводнага экзамену тут так і не адбылося, а сапраўдная замена ў выглядзе дацэнта Стэфана Гізберта прыбыла ў мястэчка толькі ў кастрычніку 1766 г.⁷

Негатыўнай з’явай, што моцна ўплывала на стан айчынных кальвінскіх школ, была “цякучка” кадраў. Настаўнікі ў школах працавалі,

¹ *Ibidem*, F. 40–148, k. 50v–51v, 52v–54, 59–63, 78–81v, 95–96v, 106–107v, 110–113v, 123–126, 142–143, 145–146v.

² *Ibidem*, F. 40–103, k. 313v.

³ *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 203, 223.

⁴ *Ibidem*, F. 40–90/2, k. 50.

⁵ *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 340; F. 40–103, k. 203.

⁶ *Ibidem*, F. 40–456, k. 43, 59.

⁷ *Ibidem*, F. 40–167, k. 3; F. 40–456, k. 91v.

звычайна, не больш за некалькіх год, пасля чаго іх пераводзілі ў іншае месца, “затыкаючы” такім чынам, узніклыя па розных абставінах “дзіркі”. Часцяком сустракаліся і выпадкі працы на адным месцы ўсяго адзін год. У Жупранах С. Паўловіч займаў пасады лектара і дацэнта толькі ў 1730 г., а ў 1736 г. дацэнтам тут папрацаваў Самуіл Заленчкоўскі¹. У Койданаве ў 1754 г. лектарам і дацэнтам быў Уладыслаў Казарын, у 1755 г. мясцовым дацэнтам стаў Тамаш Мацкевіч, у 1756 г. яго пасаду заняў Станіслаў Рачыньскі, а ў 1757 г. – Андрэй Жарнавец, адкліканы дзеля гэтага з Марбургу. Апошні ў Койданаве, праўда, затрымаўся да 1763 г., пасля чаго заняў пасаду мінскага прапаведніка². Апошні факт, дарэчы, тлумачыць чаму Сінод пры рэгулярным папаўненні выкладчыцкіх кадраў за кошт сваіх замежных стыпендыяў (штогод вярталася некалькі чалавек) увесь даследуемы час адчуваў іх востры недахоп – пасля не вельмі працяглай працы ў школе (у выпадку Андрэя Жарнаўца – 6 год) большасць з іх шукала магчымасці перайсці на больш прыбытковыя пасады святароў (лектараў, ад’юнктаў, д’яканаў), хатніх настаўнікаў у сем’ях заможных пратэстантаў ці хаця б перавесціся ў гімназію, дзе мелася перспектыва стаць рэктарам з далейшым уваходам у склад кіраўніцтва нейкага дыстрыкту. Падобнае прашэнне даслаў у Сінод у 1771 г. дацэнт Койданаўскай школы Фларыян Героўскі, які адзначаў, што ўжо “доўгі час працуе настаўнікам [“ажно” 3 гады, бо ў 1768 г. ён прыбыў сюды з Лейдэна. – А. С.]”, а таму прасіў даць яму прыход (“амбон”) ці накіраваць ў гімназію. Сінод, аднак, адхіліў гэтае хадаўніцтва, але каб нейкім чынам аддзячыць яму, узняў статус ягонай пасады ў Койданаве да “рэктара” з адпаведнай прыбаўкай заробку (з 400 да 600 зл.). У Слуцк жа ён быў пераведзены ў 1774 г. – стаў рэктарам тамтэйшай гімназіі³.

З 1760-х гг. звычайнай практыкай стала даручэнне выкладання ў пачатковым трэцім класе Слуцкай гімназіі старшакласнікам. Так, у 1761 г. у Слуцку “3-м калегам” быў Каспар Станіслаў Кёніг “з прымы [1-га класа. – А. С.]”. Яго наступнікам стаў таксама першакласнік Давід Сандыс, які працаваў з малодшымі вучнямі ў якасці “дацэнта” ў 1762 г. і палову наступнага году да свайго ад’езду ў Берлін, калі яго абавязкі даручылі яшчэ аднаму першакласніку Стэфану Ваноўскаму (вёў заняткі і ў наступным годзе). У 1766 г. падобная місія была ўскладзеная на вучня першага класа Уладыслава Курнатоўскага, а праз год – на Міхала Галу. У 1768–1770 гг. “вучань прымы” Стэфан Колыша зноў-такі адказваў за малодшы клас. Яго ж наяўнасць у спісах старэйшага класа ажно 3 гады сведчыла аб тым, што з нагоды выканання абавязкаў настаўніка падлетка проста не выключалі з адпаведных дакументаў. Толькі ў 1771 г. на змену яму прызначылі Багуслава Мараўскага, праз год –

¹ *Ibidem*, F. 40–103, k. 232v.; F. 40–715, k. 109v.

² *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 83, 105, 135, 203–204.

³ *Ibidem*, F. 40–90/2, k. 48, 50, 164; F. 40–456, k. 103–103v.

Іосіфа Рачыньскага, а ў 1773 г. – Феафіла Кюна (усе яны таксама былі запісаны выхаванцамі першага класа)¹.

Пры гэтым на Сінодах 1694 г. у Беліцы, 1695 г. у Заблудаве, 1696 г. у Кейданах і 1697 г. у Беліцы адзначалася пэўнае пагаршэнне якасці выкладання – рэктарам загадвалася ўзмацніць дысцыпліну і нагляд за падрыхтоўкай да заняткаў настаўнікаў, якія “не заўсёды адпавядаюць сваім пасадам”². На Сінодах жа 1749 г. у Беліцы і 1773 г. у Жупранах было вырашана аднавіць практыку “візітацыі школ з мэтай падтрымання там добрага парадку”³. Часам члены Сіноду прымалі афіцыйныя паставы-звароты да канкрэтных настаўнікаў з патрабаваннем больш сумленнага стаўлення да сваёй працы – у 1762 г., напрыклад, падобны ліст быў адпраўлены дацэнтку Яну Піенткоўскаму ў Заблудаў, бо на яго дзейнасць паступалі шматлікія скаргі ад бацькоў выхаванцаў⁴.

Разам з тым далёка не заўсёды азначаныя намаганні Сінода прыносілі плён, што прымушала яго ў асобных выпадках прымаць і крайнія меры. Характэрны тут лёс Міхала Гангіда, які паходзіў са збяднелай сям’і, але з дзяцінства выяўляў схільнасці да вучобы. Напрыканцы XVII ст. ён быў залічаны ў алюмнат пры Слуцкай кальвінскай школе, а потым адпраўлены на стажыроўку ў Кёнігсберг (1703–1708) ды Галандыю (1708–1712). Пасля вяртання яго адразу ж прызначылі рэктарам у Кейданы. Там, аднак, М. Гангід вызначыўся толькі ва злоўжываннях гарэлкі, піва ды тытуню, а таму ўжо праз паўгода быў пераведзены на пасаду канрэктара ў Слуцк – пад нагляд мясцовых сеньёра ды рэктара. Гэты ўчынак Сінода надзвычай моцна яго пакрыўдзіў – малады чалавек катэгарычна адмовіўся выкладаць у школе і сышоўся з тутэйшымі езуітамі. У далейшым ён неаднаразова зрываў набажэнства ў зборах, спрабаваў умешвацца ў пасяджэнні Сінодаў і нават публічна абвінавачваў айчынных кальвіністаў у дзяржаўнай здрадзе – даказваў, што адпраўлены ў Заходнюю Еўропу “за міласцінай” Багуслаў Капіевіч (1718) насамрэч вёў перамовы наконт “здачы каралеўства замежнай арміі”. Відавочна, што падобныя паводзіны М. Гангіда актыўна выкарыстоўваліся праціўнікамі пратэстантаў у Рэчы Паспалітай, тым больш, што атрыманая гэтым чалавекам выдатная адукацыя, дазваляла яму “аргументавана” крытыкаваць не толькі дзейнасць Сінода ды асобных сеньёраў, але і кальвінскую сістэму адукацыі⁵.

На жаль, азначаны прыклад быў не адзіным. На Сінодзе 1753 г. у Беліцы было вырашана забараніць казаць пропаведзі і вучыць у Койданаўскай школе Яну Прагульбіцкаму, бо ён, “нягледзячы на папярэджанні дэградаваў да апошняга”. На наступным Сінодзе ў Жупранах 1754 г. справа гэтага дацэнта з Койданава разглядалася зноў. Было вы-

¹ *Ibidem*, F. 40–148, k. 138v–140v, 141–144v, 145–146v.

² *Ibidem*, F. 40–125, k. 216v., 227, 233, 240v.

³ *Ibidem*, F. 40–90/2, k. 170; F. 40–103, k. 369.

⁴ *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 311.

⁵ J. Łukasiewicz, *Dzieje kościołów...*, t. 2, Poznań 1843, s. 173–177.

рашана прымусіць яго сплаціць свае даўгі (70 тынфаў даў кансеньёр беларускі) і “дазволіць далей ісці ўласным шляхам... а яго лёс павінен стаць для іншых перасцярогай”¹. У сваю чаргу на Сінодзе 1768 г. у Вільні разглядалася справа канрэктара Слуцкай гімназіі Аляксандра Нолкіена, які зрабіў шмат даўгоў – было вырашана стварыць спецыяльную камісію ў складзе падчасшых чарнігаўскага Зарэмбы, стольніка навагрудскага Ежы Воўка, маёра Самуэля Воўка і капітана Крыштафа Глінскага, якая на месцы разабралася б у справе і пры неабходнасці прадала частку маёмасці настаўніка і ўтрымала яго зарплату за неабходны для пагашэння пазыкі перыяд².

Былі, відавочна і супрацьлеглыя выпадкі. У 1773 г. Сінод у Жупранах абвясціў падзяку рэктару Слуцкай гімназіі Тамашу Граткоўскаму за стараннасць і клопаты “аб яе далейшым развіцці”³. Адметнае рашэнне было прынятае ў 1760 г. Сінодам у Біржах, які вырашыў, што неабходна аддзячыць тым асобам, якія на працягу шматлікіх гадоў працавалі настаўнікамі ў школах – ім была абяцана пенсія ці “прыбытковая плебанія”. Разам з тым дадзеная пастанова не атрымала абавязковага для выканання статусу, а мела характар рэкамендацыі да кіраўніцтва дыстрыктаў, а таму, як бачна з вышэй прыведзеных прыкладаў “несумленых” паводзін некаторых настаўнікаў не спыніла справу злоўжывання імі сваім службовым становішчам⁴.

Асобна трэба спыніцца і на працы пры кальвінскіх школах алюмнатаў для беднай моладзі. Яны працягвалі сваю дзейнасць адпаведна сінадальным рашэнням 1625 г. і ўнутранаму распарадку Андрэя Дабжанскага 1628 г. Наглядалі за імі спецыяльна прызначаныя інспектары ды аканом, але ўсе рашэнні накіраваныя тутэйшых выхаванцаў прымаў мясцовы рэктар⁵. Дыскусійным пытаннем у іх працы было вызначэнне мінімальнага ўзросту для юнакоў, якія паступалі сюды. Яшчэ ў 1667 г. Сінодам ён быў вызначаны ў 14 ці 15 год. Таксама ў гэтай пастанове асобна агаворвалася неабходнасць добрага ведання імі лацінскай граматыкі⁶. Аднак на практыцы першую з азначаных умоў рэгулярна абыходзілі і ў 1692 г. Сінод быў вымушаны зменшыць узроставы цэнз да 12 год⁷. Пры гэтым пры залічэнні ў алюмнаты іх выхаванцы абяцалі не толькі старанна ставіцца да вучобы, але і ў далейшым адправіцца на вучобу за мяжу. Тыповым тут з’яўляецца абавязацельства Уладыслава Бохвіца (1722), дзе было запісана наступнае: “Я, у Слуцкім алюмнаце коштам зборавым 7 год буду вучыцца і прадэманструю поспехі ў навучках вызваленых... ва ўзросце 20 год з гэтага алюмнату адпраўлюся ў чу-

¹ LMAB, F. 40-90/1, k. 52, 67, 76.

² *Ibidem*, F. 40-90/1, k. 59.

³ *Ibidem*, F. 40-90/2, k. 190.

⁴ *Ibidem*, F. 40-90/1, k. 261.

⁵ *Ibidem*, F. 40-148, k. 163-164.

⁶ *Ibidem*, F. 40-0, k. 89.

⁷ LNMMB, F. 93-20, k. 288.

жыя краі... па вяртанню нямала буду служыць пры зборы ці ў школе ажно да смерці маёй верна...". У 1723 г. аналагічныя распіскі далі К. Долнар і Ян Газлер – у іх, праўда, знаходжанне ў Слуцкім алюмнаце было вызначана ім у 2 ды 4 гады, а ў замежную стажыроўку падлеткі абяцалі з'ехаць у 20- і 19-цігадовым узросце адпаведна¹.

За мяжу адпраўляліся далёка не ўсе з алюмнаў. На Сінодзе 1691 г. у Кейданах навагрудскі сеньёр Крыштаф Тжэбіцкі ўзняў пытанне аб непаспяховасці шэрагу слуцкіх алюмнаў, якія "дарэмна час і сродкі касцёла Божага трацяць". Было вырашана сур'ёзна аднесціся да іх у час экзаменаў і калі хтосьці не справіцца з заданнем – адлічыць ды набраць больш таленавітых са спіса кандыдатаў на стыпендыю (нават быў названы першы прэтэндэнт – вучань 2-га класа Самуіл Віламовіч)². Таксама разглядалася пытанне аб узмацненні патрабаванняў да выхаванцаў на Сінодзе 1724 г. у Заблудаўе³. Адначасова з гэтым лепшых з выпускнікоў алюмнатаў "узнагароджвалі" адразу ж пасля завяршэння вучобы рознымі духоўнымі званнямі. У 1753 г., напрыклад, навагрудскі сеньёр прызначыў чатырох слуцкіх алюмнаў лектарамі (Іосіфа Газлера, Тамаша Граткоўскага, Міхала Паўловіча і Андрэя Жарнаўца), двух – д'яканаў (А. Бажымоўскага і Карла Ваноўскага), а аднаго – міністрам (Веніяміна Бажымоўскага), пасля чаго яны ўжо адправіліся ў замежную стажыроўку (пабыўшы на сваіх новых пасадах ад некалькі месяцаў да года)⁴.

Афіцыйна ў алюмнаце Слуцкай гімназіі дазвалялася ўтрымліваць 20 выхаванцаў. Разам з тым адсутнасць адпаведнай колькасці стыпендый, а таксама заможных юнакоў, згодных аплачваць сваё тутэйшае знаходжанне, рабіла іх агульную колькасць меншай. Так, у 1739 г. тут было 14 алюмнаў, з якіх 3 вучылася за кошт кн. Радзівілаў, 3 – за прыбыткі з фондушаў самога алюмната, 1 – на стыпендыі Сінода, 2 – стыпендыі пані Шымкавічовай, 1 – пані Дамаслаўскай, 1 – С. Гюнтэра, 1 – С. Мяліцкага, 1 – пані старасціны векшнянскай Галынскай, а Станіслаў Беняшэўскі сам аплачваў сваё знаходжанне тут (120 фларынаў штогод)⁵. У далейшым сітуацыя ў Слуцкім алюмнаце змянілася мала: у 1747 г. у ім было 14 вучняў, 1755 г. – 17, 1758 г. – 14 і г. д.⁶.

З канца 1730-х гг. у актах Сінодаў пачынаюць фіксавацца алюмны і пры Заблудаўскай школе, дзе на прыватныя ахвяраванні вучылася моладзь з Падляшскага дыстрыкту. Колькасць стыпендый тут спачатку абмяжоўвалася 3, але з 1750-х гг. узрасла да 4⁷. Пры гэтым часам на адну з іх не прымалі выхаванца, а сродкі са згоды Сінода ішлі на іншыя справы (у 1749 г. на рамонт школьнага будынка)⁸.

¹ LMAV, F. 40-546, k. 172, 174, 176.

² *Ibidem*, F. 40-125, k. 199.

³ *Ibidem*, F. 40-715, k. 65.

⁴ *Ibidem*, F. 40-90/1, k. 49.

⁵ *Ibidem*, F. 40-715, k. 122-122v.

⁶ *Ibidem*, F. 40-90/1, k. 97, 205; F. 40-103, k. 359.

⁷ *Ibidem*, F. 40-90/1, k. 17, 40, 61, 85, 97, 157, 205, 225, 266, 357; F. 40-103, k. 350v-351; F. 40-715, k. 122, 134v.

⁸ *Ibidem*, F. 40-103, k. 371.

У 1745 г. алюмны з'явіліся таксама ў Койданаве. Першым тут стаў К. Гізберт, які вучыўся на сродкі старосты дудскага Тамаша Марцыяна Грабоўскага¹. У пачатку 1750-х гг. са Слуцка сюды быў пераведзены фундуш пані Шымкавічовай, які дазваляў утрымліваць штогод 2 алюмнаў са стыпендыяй па 120 зл.² У далейшым іх колькасць часам узрасла да 4 з прычыны паступлення дадатковых сродкаў з Копысі (1756), Жупран (1760), Слуцку (1760), а таксама прыватных ахвяраванняў (1756, оберлейтэнант Глінскі)³. Некаторым з алюмнаў ставіліся асобныя ўмовы. Так, з Б. Латвейзенам у 1770 г. была дасягнута дамоўленасць, што ён застанеца ў алюмнаце (ужо вучыўся тут 2 гады) пры згодзе дадаткова вучыцца граць на аргане-пазітыве (пераносны інструмент для ўжытку ў тым ліку і ў хатніх умовах) і далейшым выкананні абавязкаў арганіста (з 1778 г. працаваў у Койданаўскай школе дацэнтам і арганістам)⁴. лепшыя ж з мясцовых алюмнаў на завяршальнай стадыі навучання пераводзіліся ў Слуцк. Іеранім Курнатоўскі, напрыклад, вучыўся тут з 1747 г., а ў 1750–1751 гг. згадваецца ўжо ў старэйшым класе Слуцкай гімназіі⁵. Падобнае адбылося таксама з Рыгорам Аколавым у 1752 г. і Багуславам Дыякевічам у 1754 г., якія са сваімі стыпендыямі (у 120 і 100 фларынаў адпаведна) пераехалі ў Слуцкі алюмнат⁶.

Апрача Слуцка алюмнаты пры іншых айчынных кальвінскіх школах існавалі хутчэй умоўна – магчымасці выдзялення для іх выхаванцаў агульнага памяшкання для пражывання з правядзеннем дадатковых заняткаў у большасці месцаў не існавала, а таму ім проста выдавалася стыпендыя, на якую тыя здымалі пакой у мясцовых жыхароў ды набывалі сабе неабходныя вучэбныя прылады. Сінод, аднак, мог аплачваць дадаткова іх харчаванне, але такія выпадкі ў яго актах зафіксаваны толькі ў дачыненні да Койданава. У 1761 г. “стол для алюмнаў” за 50 зл. штогод тут трымала Сафія Вальтэр, якая разам з мужам Адамам (сам быў алюмнам гэтай школы ў 1755–1756 гг.) жыла паблізу збору⁷. У 1769–1773 гг. гэты абавязак выконвала Крыстына Рачыньская з роду Лабоўскіх, якая атрымлівала ад Сіноду 80 зл. штогод⁸. Прычына апошняга хавалася ў адносна невялікім памеры фінансавання тутэйшых алюмнаў (шэраг стыпендый складала ўсяго 80 зл.), аб якіх уладам даводзілася ўвесь час клапаціцца. Так, у 1758 г. мясцовым выхаванцам С. Цэханскаму і К. Хадароўскаму нават было абяцана “пры адкрыцці вакансій даць лепшае ўтрыманне”⁹.

¹ *Ibidem*, F. 40–103, k. 343.

² *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 17, 39, 97.

³ *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 156; F. 40–456, k. 73, 78.

⁴ *Ibidem*, F. 40–90/2, k. 102, 357, 393, 486.

⁵ *Ibidem*, F. 40–456, k. 33.

⁶ *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 39, 86.

⁷ *Ibidem*, F. 40–456, k. 79v.

⁸ *Ibidem*, F. 40–90/2, k. 90, 180.

⁹ *Ibidem*, F. 40–90/1, k. 205.

Выключным можна лічыць рашэнне сесіі Беларускага дыстрыкту 1757 г. наконт таго, што вучні Койданаўскай школы павінны на заняткі хадзіць “з воскам і на табліцы пісаць”¹. Неабходна адзначыць, што дадзены варыянт пісьма ў вучэбнай практыцы быў больш характэрны для Сярэднявечча. На тэрыторыі Польшчы яго актыўна ўжывалі да XVI ст. школы ды гарадскія ўлады Торуня, Пазнані, Гданьску і Эльблонгу (на тэрыторыі Беларусі кавалак воскавай таблічкі знойдзены ў Брэсце ў культурным слоі пачатку XIII ст.). Відавочна, што для адукацыйнай справы XVIII ст. гэта быў яўны анахранізм (выкліканы вострым недахопам сродкаў), які ў Заходняй Еўропы ацалеў на той час толькі ў шэрагу спецыфічных сфер дзейнасці (саляныя промыслы ў Германіі, рыбныя рынкі ў Францыі і г. д.)². Пэўны недахоп сродкаў адчувала нават Слуцкая гімназія. На пастаянным утрыманні ад Сінода тут знаходзіліся толькі рэктар ды настаўнікі. Дапамагаць ім згодна статуту 1629 г. павінны былі наглядчыкі ці выхавальнікі (“кустодыі”), але іх функцыі пераважна выконвалі “на грамадскіх пачатках” старшакласнікі³.

Стварэнне Торуньскай і Барскай канфедэрацый у 1767 г., здавалася, дала айчынным кальвіністам надзею на хуткае вяртанне ім ранейшых правоў ды ўплыву. Згодна *Вечнаму трактату* 13 (24) лютага 1768 г. гарантавалася “вольное исповедание веры Греческой восточной несоединённой и Диссидентских обоёго Евангелического исповедания”. У ім адзначалася, што належныя пратэстантам зборы і школы пры іх “за сущие навсегда признаются с совершенною вольностию починають оные столь часто, сколько нужда потребует; в случае же обветшания, или пожара... вновь строить, не ища от верховности духовной Римской на то позволения”. Даваўся тут дазвол і на ўзвядзенне новых рэлігійна-асветных цэнтраў: “В вотчинах земских и духовных с позволением письменным помещика строить церкви и оратории со школами”⁴. Але наступныя падзеі прадэманстравалі марнасць падобных спадзяванняў. Так, вынікам пачатку баявых дзеянняў, звязаных з Барскай канфедэрацыяй, стала новае спусташэнне шэрагу належных ім збораў ды школ. Сінод 1771 г. у Асташыне канстатаваў поўны заняпад “па прычыне сучаснага ў краі замяшання” Заблудава, дзе “няма ні святара, ні студэнтаў”. У выніку было вырашана тых з мясцовых выхаванцаў, якія мелі нейкія “бенефіцыі” (стыпендыі) ад сваіх бацькоў ці сваякоў, перавесці ў іншыя школы “ажно да заспакаення ў Айчыне” (заробак заблудаўскага рэктара некранутым заставаўся ў мясцовай касе). А менавіта ў Койданава адпраўляліся Я. Гала, С. Арамовіч і Т. Капыц-

¹ *Ibidem*, F. 40–456, k. 66.

² А.І. Груша, *Беларуская кірылічная палеаграфія*, Мінск 2006, с. 40–42; К. G ó r s k i, W. S z c z u c z k o, *Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350 – I poł. XVI w.*, Poznań, Warszawa 1980, s. IX–XII.

³ И.А. Г л е б о в, *Историческая записка...*, с. 9.

⁴ *Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года*, т. 18: 1767–1769, СПб. 1830, с. 450, 454.

кі, а ў Слуцк – Карл Стрыенскі (быў залічаны ў першы клас), Грашніковіч ды Латышэўскі¹.

Такім чынам, напярэдадні ўтварэння Адукацыйнай камісіі патрэбы кальвінскіх абшчын у Беларусі забяспечвалі толькі гімназія ў Слуцку і школа ў Койданаве. Гэта не ідзе ў аніякае параўнанне з сітуацыяй, якая склалася на тэрыторыі Літвы. Тамтэйшым цэнтрам кальвінскай асветы яшчэ з 1630-х гг. з'яўлялася гімназія ў Кейданах (Жамойць). Таксама ў разглядаемы перыяд дзейнічалі школы ў Кельмах (Крожскі павет), Попеле (Вількамірскі павет), Сярэях (Троцкі павет), Біржах, Новым месце і Швабішках (усе ва Ўпіцкім павеце). Прычына гэтага хавалася ў значнай колькасці мясцовых кальвіністаў (як сялян, так і замужнай шляхты), што і служыла для Сінода асноўным аргументам пры размеркаванні фінансавання². Неабходна ўлічваць тое, што беларускія і літоўскія кальвінскія навучальныя ўстановы складалі агульную адукацыйную сістэму, у межах якой рэгулярна перамяшчалася вучылішчнае кіраўніцтва, настаўнікі, а часам і выхаванцы. Для ўсіх іх абавязковым быў *Парадак школьны 1629 г.*, а таму вучэбныя праграмы і падручнікі тут таксама былі аднолькавымі³.

Аб ўзроўні ж адукацыі ў азначаны перыяд жанчын кальвінскага веравызнання сведчыць пастанова сесіі Беларускага дыстрыкту 1740 г., накіраваная Койданаўскага збору і хворых ды састарэлых асоб, што жылі пры тутэйшым шпіталі: “Па прычыне таго, што не ўсе Бабкі ўмеюць чытаць, павінны астатнія дакладна вымаўляць *Песні і Псалмы*”⁴. Згодна з меркаваннем польскага даследчыка Войцеха Крыгсайзэна, сярод тых, хто атрымліваў падобную дабрачынную дапамогу, пераважалі шляхцічкі-ўдовы сталага ўзросту⁵.

Таксама неабходна адзначыць і спробу стварэння школы-прытулку для 12 збяднелых дзяўчат з пратэстанцкіх сям'яў ВКЛ, прынятую жонкай кашталяна навагрудскага Антонія Аскеркі – Ганны з роду Грабоўскіх у 1729 г. Выдзелены ёй для гэтай мэты фундуш быў у наступным годзе пацверджаны чашнікам ашмянскім Тамашам Воланам. На жаль, далейшы яго лёс не вядомы – у лепшым выпадку азначаныя сродкі маглі выдзяляцца на ўтрыманне асобных жанчын у шпіталях пры зборах, але гаворка аб арганізацыі для іх нейкіх вучэбных заняткаў больш не ішла⁶.

Падводзячы ж агульную выснову, трэба адзначыць што нягледзячы на наяўнасць у Беларусі ў даследуемы час усяго некалькіх Кальвін-

¹ LMAV, F. 40–90/2, k. 138.

² LNMMB, F. 93–2020, k. 1–2, 15–17, 20–22.

³ S. T o r e k, *Programy nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Kiejdanach z lat 1629 i 1685*, “Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1970, t. 15, s. 229.

⁴ *Ibidem*, F. 40–456, k. 15.

⁵ W. K r i e g s e i s e n, *Charity or Social Welfare? Social Assistance in The Reformed Church's Community of the Grand Duchy of Lithuania in the 18th Century*, “Acta Poloniae Historica” 2003, t. 87, p. 73.

⁶ LMAV, F. 40–103, k. 236.

скіх навучальных устаноў, яны выконвалі важную ролю ў забеспячэнні пастарскімі ды настаўніцкімі кадрамі мясцовых духоўна-асветных асяродкаў гэтай канфесіі, дазвалялі айчыннай пратэстанцкай моладзі захоўваць уласную рэлігійную самаідэнтыфікацыю. Гэта было надзвычай актуальна пры агульным негатыўным стаўленні каталіцка-уніяцкай большасці насельніцтва да “дысідэнтаў”. Неабходна асобна вылучыць і ролю Сінода Ядноты Літоўскай, які прыклаў шмат намаганняў для захавання кальвіністаў на адукацыйным “полі” ВКЛ. Менавіта цэнтралізаванае кіраванне школамі з рацыянальным размеркаваннем чалавечых і матэрыяльных рэсурсаў зрабіла ацалелыя кальвінскія гімназіі ды школы не толькі жыццяздольнымі, але і карыснымі для адзінаверцаў. Якраз дадзеныя навучальныя ўстановы яшчэ да пачатку школьных рэформ піраў ва ўласных праграмах ужывалі перадавыя па тых часах педагагічныя метадыкі і падыходы – узамен латыні ды рыторыкі аддавалі перавагу матэматыцы, айчыннай гісторыі, правазнаўству, польскай і сучасным замежным мовам, якія выкладаліся тут праз прызму магчымасці выкарыстання атрыманых ведаў у паўсядзённым жыцці і мелі падкрэслены грамадзянска-патрыятычны змест.

Andrej Samusik

Calvinist school in Belarus at the end of XVII – in the third quarter XVIII century

A b s t r a c t

The article is devoted to the problem of the activity of Calvinistic educational institutions in Belarus from the end of the XVII until the third quarter of the XVIII century, a period which has not been thoroughly studied in historical science as of yet. The following aspects were analyzed: the history of individual schools and the reasons for the closure of some of them; Synod's educational activities; filling of staff positions; the functioning of aluminates; women's level of education. It is noted that the events of the late 1760s only worsened the position of individual Calvinist educational centers. The most important achievements of Protestants in the field of education were: full independence in the field of education from schools of other faiths; the creation of a centralized school management system; pedagogical innovations in the spirit of the Enlightenment; practice-oriented organization of the educational process; underlined civil patriotic undertones of training.